

PhD értekezés tézisei
PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola

**A volt Jugoszlávia turizmusának elemzése, különös tekintettel a délszláv
válságok hatásainak összefüggésében**

Készítette:
Játékos Edit

Témavezető:
Dr. Gyuricza László
egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem
Természettudományi Kar
Pécs, 2011.

A doktori iskola címe:	PTE Földtudományok Doktori Iskola
Vezetője:	Dr. Dövényi Zoltán DSc egyetemi tanár, a földrajztudomány doktora PTE TTK Földrajzi Intézet Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék
A doktori témacsoport címe:	Turizmusföldrajz
Vezetője:	Dr. Trócsányi András PhD tanszékvezető, egyetemi docens PTE TTK Földrajzi Intézet Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék
Az értekezés tudományága:	Turizmusföldrajz
Vezetője:	Dr. Gyuricza László egyetemi docens PTE TTK Földrajzi Intézet Turizmus Tanszék

1. Bevezetés

Napjainkban a legnagyobb jövedelemtermelő ágazatok közé tartozik a turizmus. Azonban nemcsak a gazdasági életben játszik kiemelkedő szerepet az idegenforgalom, hanem a megfelelő társadalmi fejlettségi szintet elérő országokban az egyének életében is egyre fontosabb szerepet tölt be, amikor is egyszerre az életmód szerves része és a változó életstílus egyik kifejezője is. Az idegenforgalom nemzetgazdasági jelentőségét a világ számos országában felismerték és egyre több országban igyekeznek fejleszteni a turizmust. Azon országok számára, ahol a környezeti tényezők nem teszik lehetővé a mezőgazdasági termelést, illetve nem rendelkeznek ásványkincsekkel és energiahordozókkal, a természeti és kulturális adottságok viszont megfelelő alapot nyújthatnak a turizmus fejlesztéséhez és fejlődéséhez. Ezen vonzástényezők ugyanis potenciális feltételeket biztosítanak ahhoz, hogy a fogadóképeség kiépítésével egy adott terület bekapcsolódjon az idegenforgalom áramlási folyamatába. A turizmus ezen országok számára esélyt jelenthet a gazdasági felemelkedéshez és multiplikátor hatása révén a gazdaság húzóágazata lehet.

A kedvező idegenforgalmi adottságok, a turisztikai infra- és suprastruktúra ugyanakkor nem elegendő a turizmus fejlődéséhez. Ha hiányoznak a biztonsághoz megteremtéséhez szükséges feltételek, illetve az idegenforgalom általános és helyi feltételei, a turisták elfordulnak a desztinációtól, mert a terrorizmus, a gazdasági, etnikai és vallási alapon kialakuló regionális háborúk befolyásolják és felértékelik a biztonság iránti igényt.

Napjainkban a turizmusban a biztonság iránti igény egyre meghatározóbb szerepet játszik. A biztonság kérdése a közlekedési eszközökkel, az egészségüggyel, a természeti katasztrófákkal kapcsolatban, illetve a terrorizmus, a háború, a zavargás, a polgárháború és a bűnözés által sújtott területek során egyaránt felmerül. Az angol és a német szakirodalom különbséget is tesz „safety” és „security” vonatkozásában. Az utóbbi kategóriába a politikai instabilitással kapcsolatos tényezők tartoznak.

Mivel a turizmus nem egy elszigetelt jelenség, hanem egy nyílt rendszer, ezért a környezetében végbemenő gazdasági és társadalmi változások hatással vannak fejlődésére.

A világturizmus növekedésének lassulását az 1990-es években több fegyveres konfliktus idézte elő. A volt Jugoszlávia felbomlását követő polgárháborúk eseménysorozata 1991-től, a koszovói konfliktus 1999-ben és 2001-ben az albán-macedon polgárháborús helyzet jelentős politikai és gazdasági változásokat eredményezett a volt Jugoszlávia tagköztársaságaiban. A sorozatos háborúk számos emberéletet követeltek, milliók váltak menekültté s kritikus helyzetbe került a tagállamok többsége. A gazdasági ágazatok közül az idegenforgalom – krízisrékenysége révén – is jelentős károkat szenvedett. A délszláv krízis a volt Jugoszlávia idegenforgalmi potenciáljának átalakulását és a turizmus területi átrendeződését vonta maga után. Az elhúzódó háborús események negatív, kereslet csökkentő hatása pedig a már biztonságos egykori tagállamok és szomszédos területek idegenforgalmát is hátrányos helyzetbe hozta. A volt Jugoszlávia felbomlását követő polgárháborúk és etnikai összecsapások hatására a turisták

elkerülték a konfliktusban érintett, illetve közelinek (Magyarország, Görögország) érzett válságterületeket. A délszláv válságok turizmusra gyakorolt következményeinek elemzése többek között azért is érdemes, mert a krízis tovaggyűrűző hatása a magyarországi utazási irodák és ügynökségek számára is új helyzetet jelentett, továbbá a magyar turisták utazási döntését is befolyásolta.

A Balkán-félsziget egyedi változatos felszínformái, gazdag geomorfológiai formakincse, klimatológiai és hidrogeográfiai adottságai versenyelőnyként jelennek meg az idegenforgalom piacán. A hosszú történelmi folyamat során kialakult összetett és jellegzetes etnikai és vallási csoportokhoz köthető kulturális – művészettörténeti, anyagi és szellemi néprajzi örökség, szakrális emlékek – vonzástényezők által a Balkán-félszigeten elhelyezkedő országok természeti, gazdasági (ipartörténeti), történeti, művelődéstörténeti és egyéb kulturális adottságaik révén joggal válhatnak a turizmus célterületeivé. Természeti és társadalmi vonzásadottságaik ugyanis a változó idegenforgalmi keresletnek megfelelő termékfejlesztéshez potenciális feltételeket biztosítanak.

A turizmus – természeti és társadalmi környezetre gyakorolt hatásai révén, illetve a gazdasági életben betöltött szerepe által – jelentősége az elmúlt fél évszázadban felértékelődött. A világturizmus legfontosabb célpontja Európa, azonban az előrejelzések szerint a kontinens részesedése a nemzetközi turistaérkezések számát tekintve csökkenni fog, vezető szerepét viszont továbbra is megőrzi a földrészek között. Az UNWTO előrejelzése szerint 2020-ban a Balkán-félszigeten elhelyezkedő országokban összesen 79 millió turistaékezést fognak regisztrálni, az éves növekedési ütem értéke megközelíti a 4,6%-ot. A turizmus legfontosabb célországa Görögország, Törökország, Bulgária, Románia és Horvátország lesz, amelyek a térségbe irányuló turistaérkezések 92%-át fogják realizálni (<http://podpero.prd.uth.gr>).

Az általam választott téma aktualitását növeli, hogy az egykori Jugoszlávia tagállamai olyan turisztikai vonzástényezőkkel rendelkeznek, amelyek az idegenforgalmi felkészültségi tényezők személyi és tárgyi fejlesztésével a turizmus nemzetközi tendenciáit figyelembe véve potenciális célterületeiként jelennek meg és jelenhetnek meg az idegenforgalmi piacon. A magyar kiutazó turizmus szempontjából meghatározó jelentőséggel bír, hogy Horvátország a magyar turisták által a leglátogatottabb országok közé tartozik az egyes felmérések adatai szerint. A barátok, rokonok meglátogatása is meghatározó motivációként jelenik meg Magyarországon és a szomszédos országok között. Napjaink egyik meghatározó politikai és gazdasági témája a Nyugat-Balkán Európai Unióhoz való csatlakozása és ezen térség stabilitásának – társadalmi szempontból is – megőrzése, illetve fenntartása. Valószínű, hogy Macedónia, Montenegró és Szerbia esetében az Európai Bizottság a csatlakozási tárgyalások megkezdését javasolja ebben az évben. A soros magyar EU-elnökség egyik legfontosabb feladatai közé tartozott a nyugat-balkáni országok európai integrációjának támogatása, továbbá a horvátországi csatlakozási tárgyalások mielőbbi eredményes befejezésének elősegítése. Az Európai Bizottság 2011 júniusában jóváhagyta Horvátország uniós csatlakozását. A döntés értelmében az ország 2013-ban az Európai Unió teljes jogú tagja lehet.

2. Célkitűzések

Mivel a turizmus a béke iparága, a nemzetközi idegenforgalmat is számos bizonytalansági tényező befolyásolja, s rendkívül érzékenyen reagál a külpolitikai kapcsolatokban bekövetkező változásokra, továbbá a közbiztonság alakulására is. Ha egy adott régióban labilissá válnak a politikai viszonyok, csökken a biztonság, akkor ezen tényezők hatása egyik évről a másikra jelentős változásokat okozhat a régió idegenforgalmában, valamint multiplikátor hatása következtében a gazdasági szféra egyes ágazataiban.

Egy meghatározott régióban zajló háborús konfliktus nem csak az adott terület idegenforgalmát befolyásolja, hanem kihatással van a környező országok és az azonos kinnállattal rendelkező térségek turizmusára is.

A disszertáció elkészítésekérem annak elemzése, hogy a délszláv válságok hogyan hatottak a turizmus statisztikai és közgazdasági mutatószámainak alakulására a vizsgált országokban, továbbá a magyar turisták utazási szokásaira, az utazási irodák és ügynökségek tevékenységére, illetve a turisztikai kapcsolatok alakulására.

Ennek keretében dolgozatom megírásakor az alábbi részcélok elérését tartottam fontosnak:

- elemezem a turizmus főbb statisztikai kategóriáinak alakulását Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Koszovó¹, Macedónia², Montenegró, Szerbia és Szlovénia adatain keresztül,
- értékeljem a turizmus helyzetét a turisztikai létesítmények belföldi vendégforgalmának alakulása szempontjából,
- meghatározom a turizmus két fő mutatójának – vendégérkezések és vendégéjszakák száma – változása alapján a területi különbségeket a délszláv válságtól napjainkig,
- megvizsgálom az idegenforgalom gazdasági életben betöltött szerepét,
- részletesebben elemezem a fajlagos mutatók alakulását,
- elvégzem a turisztikai szálláshelyek és az idegenforgalom fejlődése alapján a vizsgált országok csoportosítását,
- meghatározom a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzet indikátorának, a megnyilvánuló komparatív előny és a komparatív export teljesítmény értékének változását,

¹ Koszovó – Koszovó /1244 – A koszovói konfliktust lezáró ENSZ BT 1244-es határozata olyan speciális helyzetet teremtett Koszovóban, amelynek értelmében Koszovó de facto függetlenné vált Szerbiától, de jure nyitott kérdésként hagyta a tartomány jövőjét. A határozat gyakorlatilag nemzetközi protektorátus alá helyezte Koszovót meghatározatlan időre (KAZINCZY E. s.a.). 2008. február 17-én a priština parlamenti független és szuverén államnak nyilvánította Koszovót.

² FYROM Macedónia – Macedónia nemzetközi elnevezése görög nyomásra alakult így: Macedónia „volt jugoszláv köztársaság”. A továbbiakban Koszovó, illetve Macedónia elnevezést használok dolgozatomban.

- elkészítem a szolgáltatások nemzetközi kereskedelmének versenyképességi mátrixa alapján a vizsgált országok besorolását,
- értékeljem a magyar turisták volt jugoszláv utódállamokba irányuló utazásait az 1980-as évek végétől napjainkig,
- megvizsgáljam, hogy egy adott földrajzi térségben kialakult válsághelyzet hogyan befolyásolja a turisták utazási döntéseit és a desztinációba utaztató magyar utazásszervezők tevékenységét,
- elemezzem a magyar turisták utazási szokásainak változását az általam vizsgált országokba.

3. Kutatási módszerek

A megfogalmazott célok eléréséhez számos módszert kellett alkalmaznom a vizsgált térségre vonatkozó általános és szakmai ismeretanyag, továbbá a szükséges adatok és információk megszerzése érdekében.

- Desk research/szekunder kutatást végzek annak érdekében, hogy az adott terület ismeretanyagát összegyűjtssem, illetve, hogy a statisztikai adatok a rendelkezésemre álljanak.

Szekunder kutatásaim során áttanulmányoztam a legfontosabb hazai és nemzetközi természeti-, társadalom-, történeti- és politikaföldrajzi, idegenforgalmi, gazdasági témájú szakkönyveket és szakfolyóiratokat. A doktori értekezés megírásához és a gazdasági számítások elvégzéséhez az ENSZ gondozásában megjelentetett National Accounts Statistics: Main Aggregates and Detailed Tables című kiadványt tanulmányoztam. Mivel a Nemzeti Számlarendszer³ keretében a mutatók értéke az egyes országok nemzeti valutájában vannak megadva, az adatok összehasonlítása érdekében az átváltáshoz a vizsgált országok nemzeti bankjainak adatbázisát használtam fel. Az idegenforgalmat érintő statisztikai adatok megszerzéséhez a WTO/UNWTO által kiadott statisztikai kiadványokat – Compendium of Tourism Statistics, Tourism Market Trends: Europe, Yearbook of Tourism Statistics – és a Központi Statisztikai Hivatal gondozásában megjelent Idegenforgalmi Statisztikai Évkönyveket tanulmányoztam. A fajlagos mutatók kiszámításához az elemzésbe bevont országok statisztikai évkönyveit és az Európai Unió Statisztikai Hivatalának kiadványait használtam fel. A dolgozat elkészítését nehezítette, hogy a statisztikai adatok nem egységesen voltak hozzáférhetők a volt tagköztársaságok vonatkozásában s nem minden esetben tudtam a legfrissebb adatokat felhasználni.

Az idegenforgalmi és gazdasági jellegű statisztikai adatokat táblázatokban összesítettem, a tendenciák szemléltetését grafikus ábrázolás keretében végeztem el, az összehasonlítások és összefüggések feltárása érdekében különböző fajlagos mutatókat, illetve viszonyszámokat számoltam. A térbeli folyamatok változásának és jelenlegi helyzetének bemutatásához tematikus térképeket készítettem.

³ SNA – System of National Accounts: az ENSZ keretében kidolgozott nemzetgazdasági számlarendszer

Idegenforgalmi SWOT-elemzésem során összegeztem a volt Jugoszlávia tagországaira vonatkozóan az egyes országok erősségeit, gyengeségeit – belső környezeti tényezőket – és azokat a lehetőségeket, illetve veszélyeket elemeztem, amelyek mint külső környezeti hatótényezők befolyásolhatják a vizsgált országok turizmusának jövőjének alakulását.

- Field research/primer kutatás keretein belül a megkérdezés módszerét használok fel s ezen belül a standard interjút és a kötetlen/irányított beszélgetést.

A standard interjúk során – írásbeli megkérdezés – azt vizsgáltam, hogy a koszovói válság hogyan befolyásolta a magyar turisták utazási szokásait, illetve, hogy a turisták utazási döntésében milyen tényezők játszanak szerepet (2000); görögországi utazásszervezők véleményén keresztül arra kerestem a választ, hogy az 1999-es koszovói válság hogyan befolyásolta tevékenységüket (2000); továbbá a magyar turisták montenegrói utazási szokásainak jellemzőit (2003) és a volt Jugoszlávia utóállamaival, illetve Görögországgal kapcsolatos utazási szokásokat is vizsgáltam (2008). 2008-ban végzett kérdőíves megkérdezéses kutatásom során többek között arra kerestem a választ, hogy az egykori jugoszláv tagköztársaságok esetében milyen vélemény (asszociáció) alakult ki az utazók körében és megismételtem az utazási döntésekre vonatkozó felmérést is.

Kötetlen/irányított beszélgetés alkalmazásakor turisztikai szakemberekkel készítettem mélyinterjút. Kutatásom során arra kerestem a választ, hogy az 1999-es koszovói válság milyen hatást gyakorolt az utazási irodák tevékenységére s hogy az utazásszervezők hogyan próbáltak reagálni a háborús konfliktus okozta keresletváltozásra, illetve a magyar turisták utazási szokásainak alakulását is vizsgáltam a szakma képviselőinek véleményén keresztül (2000); melyek Montenegró idegenforgalmi helyzetének összetevői (2003.); továbbá hogy hogyan jellemezhető Bosznia-Hercegovina turizmusa (2004).

A turistáktól az elsődleges kutatás során kapott információkat összehasonlítottam a hozzáférhető szakmai kiadványokban publikált kutatási anyagokkal, illetve összehasonlítottam az évek során általam végzett hasonló jellegű kérdőíves kutatások és mélyinterjúk eredményeivel, így levonva a következtetéseket.

3. Az eredmények összefoglalása

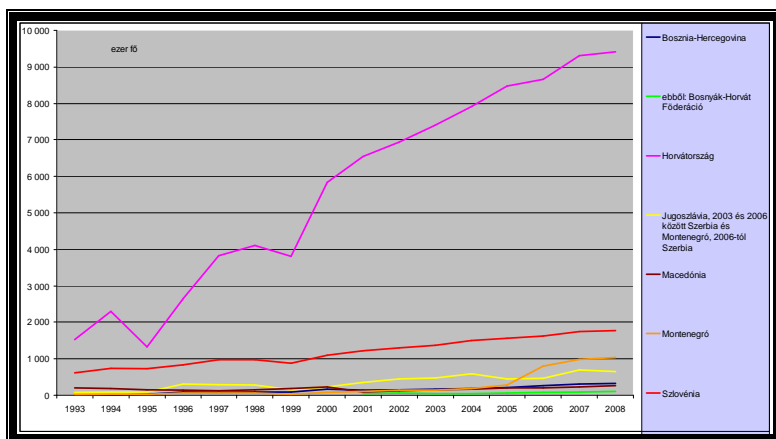
Dolgozatom megírásakor az alábbi hipotézisekből indultam ki:

1. **hipotézis:** A délszláv válságok területi tovagyrúrózó hatásaként a háborús események által nem érintett területek idegenforgalmát is befolyásolták.
2. **hipotézis:** A veszteségek eltérő mértékűek a válságok által érintett területeken
3. **hipotézis:** A délszláv válságok a turizmus területi átrendeződését eredményezték.
4. **hipotézis:** A turizmus gazdasági szerepe növekszik az egyes országok nemzetgazdaságában és a válságok hatásai kimutathatóak ezen mutatók értékének változásában.

5. hipotézis: A vizsgált országok és Magyarország turisztikai kapcsolatai régebbi időkre vezethető vissza, krízisérzékeny a magyar turista, a vizsgált országok és Magyarország turisztikai kapcsolatának bővülését hátráltatja, hogy számos országról negatív kép alakult ki a magyar turisták körében.

Kutatásom a következő eredményekkel zárult:

1. hipotézis: A délszláv válságok területi tovagyűrűző hatásaként a háborús események által nem érintett területek idegenforgalmát befolyásolták.

1. ábra: A nemzetközi turistaérkezések számának alakulása az egykori jugoszláv utódállamokban 1993 és 2008 között ⁴

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés

Az 1. ábrán látható, hogy a volt Jugoszlávia tagállamai iránt a turisztikai kereslet növekszik. Ez a növekedés azonban a vizsgált országok esetében nem egyenletes, hiszen jelentős különbségek figyelhetők meg. Az eltérések nemcsak az eredeti és származtatott kínálattal magyarázhatóak, hanem a gazdasági és társadalmi fejlődéssel is, amelyet a volt Jugoszlávia utódállamaként örököltek. Az egyes országok iránti kereslet változásában kisebb-nagyobb visszaesések megfigyelhetők, amelyek az 1990-es évek elején kirobbant délszláv válsággal, illetve a későbbiek folyamán kialakult etnikai feszültségekkel hozhatók összefüggésbe. Az *1990. évi politikai események* – a háború előjeleként, az etnikailag sokszínű tagköztársaságokban – Horvátországban, Jugoszláviában (Szerbiában és Montenegróban) és Macedóniában a nemzetközi turistaérkezések és vendégéjszakák számának visszaesését, Horvátországban és Macedóniában az átlagos tartózkodási idő csökkenését eredményezték. *A délszláv válság kibontakozásának kezdetekor,*

⁴ Valamennyi ország kollektív turisztikai létesítményekben regisztrálja a nemzetközi turistaérkezések számát.

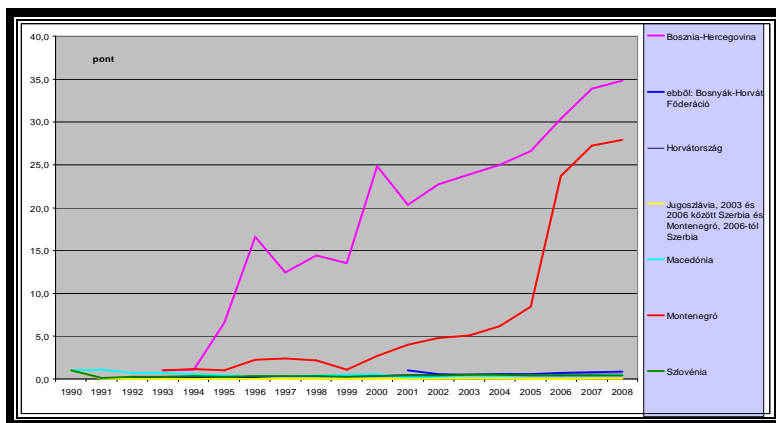
1991-ben a nemzetközi turistaérkezések és a vendégéjszakák száma valamennyi volt tagköztársaságban jelentős visszaesést eredményezett. A legdrasztikusabb csökkenést – mindkét mutató esetében – Horvátország szenvedte el. 1991 februárjában elkezdődött a horvátországi háború és ennek következményeként 1992-ben Horvátországban és Szerbiában is csökkent a nemzetközi turistaérkezések, illetve a vendégéjszakák száma. Szlovéniában a kilencnapos háború és a térség általános helyzete eredményezte a turizmus visszaesését. A politikai instabilitás hatásaként Macedóniában is csökkent a nemzetközi turistaérkezések és a vendégéjszakák száma. Megállapítható, hogy valamennyi vizsgált országban történtek olyan politikai események, amelyek kihatottak a turizmus alakulására, illetve ezen körülmények nem összeadódtak, hanem szinte hatványozódtak. A *bosznia-hercegovinai polgárháborús események 1992 és 1994 között* Szerbia vendégforgalmának jelentős mértékű visszaesését eredményezték. 1991-től 1995-ig a külföldi turisták és vendégéjszakák száma, illetve az átlagos tartózkodási idő folyamatos csökkenése figyelhető meg Szerbiában. A harcok hatása Horvátországban – a horvátországi háború eseményeivel együttesen – a nemzetközi turistaérkezések számának csökkenését, Macedóniában a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának kismértékű visszaesését eredményezte.

A háborús helyzet tovagyűrűző hatása a válság által nem érintett terület idegenforgalmát is hátrányos helyzetbe hozta. Az 1993. évi horvátországi hadműveletek következményeként Macedóniában és Szlovéniában is csökkent a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma. Horvátországban viszont növekedett mindkét mutató értéke, a harcok ugyanis Dubrovnikhoz közel zajlottak, a háború által nem érintett területekre visszatértek a turisták. A *bosznia-hercegovinai és horvátországi 1995-ös intenzív háborús események* következményeként Horvátországban esett vissza legnagyobb mértékben a külföldi turisták, illetve az általuk eltöltött vendégéjszakák száma. 1994 és 1995 közötti időszakban Koszovóban, Macedóniában, Montenegróban, Szerbiában és Szlovéniában is csökkent a nemzetközi turistaérkezések és a vendégéjszakák száma. Macedóniában még 1996-ban is visszaesés figyelhető meg a nemzetközi turistaérkezések számában. Az erőteljesebb katonai harcok ismételten jelentős multiplikátor hatást eredményeztek a volt jugoszláv tagállamokban. A *Koszovói Felszabadítási Hadsereg összecsapásainak eredményeképpen 1997-ben* Koszovóban, Jugoszláviában (Szerbiában és Montenegróban) 1997 és 1998 között a külföldi vendégforgalom és a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának csökkenése figyelhető meg. Jugoszlávia felbomlását követő háborús folyamatok ezen része csak az érintett területeken fejtette ki hatását. A *koszovói krízis 1999-ben* ismételten csapást mért a terület turizmusára. Nemcsak Szerbia és Montenegró nemzetközi turistaérkezéseinek és a vendégéjszakák száma csökkent, hanem Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban és Szlovéniában is csökkent ezen mutatók értéke. Macedónia nemzetközi turistaérkezésének számát a koszovói válság a hivatalos vendégforgalmi adatok szerint nem befolyásolta, ugyanis a statisztikai adatok a turistaérkezések között tartják nyilván a menekültek számát is, torzítva így az adatok valóságtartalmát. A NATO 1999-es bombázásai szinte valamennyi egykori tagköztársaság turizmusában éreztette negatív hatását. Az *albán-macedón fegyveres összecsapások 2001-ben* Macedóniában a nemzetközi turistaérkezések és a külföldi

turisták által eltöltött vendégéjszakák számának visszaesését eredményezték. 2001-ben *Bosznia-Hercegovinában* is csökkent a nemzetközi turistaérkezések, a vendégéjszakák száma, hiszen *polgárháborús helyzet* alakult ki az országban (1. ábra). A 2001-es események már csak krízis által érintett országok idegenforgalmát befolyásolta. Az egyes volt Jugoszláv utódállamok vendégforgalmi adatainak bővülésében meghatározó szerepet játszottak (Horvátország) és játszanak napjainkban is a békefenntartók és családtagjainak utazásai is (Bosznia-Hercegovina, Koszovó), a statisztikai adatok nem valós tartalma (Macedónia, Koszovó), illetve Montenegró esetében a statisztikai adatok bővülésében az is szerepet játszott, hogy a hivatalos statisztikai adatok között a szerb turistákat már a külföldi turisták között tartották számon, míg az előző években a belföldi turizmus kategóriájába tartoztak.

A délszláv válság nemcsak a beutazó turizmus területén érezte negatív hatását, ugyanis a volt tagköztársaságok belföldi turizmusát megszüntette, mert hiányoztak a turizmus általános, helyi és egyéni feltételei.

2. hipotézis: A veszteségek eltérő mértékűek a válságok által érintett területeken

2. ábra: A nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátora

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás és szerkesztés

A legnagyobb mértékű csökkenés Horvátországban figyelhető meg 1990 és 1991 között, amikor is 1,57 százalékponttal csökkent az ország piaci részesedésének értéke a világturizmusból.

1990-hez képest Horvátországban a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátor értékének legjelentősebb visszaesése 1995-ben – 88 pont – figyelhető meg a horvát hadműveletekkel összefüggésben. Emellett 1991-

ben, 1992-ben, 1996-ban és 1999-ben is visszaesést idéztek elő a délszláv háború eseményei. Szerbiában a koszovói válság eredményezte a 93 pontos visszaesést a mutató értékének változásában. Jugoszlávia felbomlását követő események következményeként 1991-től 1995-ig, illetve 1997-től 1999-ig a mutató értékének folyamatos csökkenése figyelhető meg Szerbiában. A nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátor értéke – összefüggésben a délszláv válságok hatásaival – Macedóniában 2001-ben 75 ponttal, Szlovéniában 1991-ben 85 ponttal, Bosznia-Hercegovinában 2000 és 2001 között 74 ponttal visszaesett. Az egykori jugoszláv tagállamokban zajló háborús események Macedóniában 1991-ben, 1992-ben, Szlovéniában 1991-ben, 1995-ben és 1999-ben is csökkenést eredményezett a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátorának változásában. 1993 és 2008 között Bosznia-Hercegovinában 34 ponttal, Montenegróban 27 ponttal növekedett a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátora (2. ábra). 1990 és 2001 között a nemzetközi turistaérkezések száma a világon növekedett. A turisták azonban olyan turisztikai desztinációkat választottak nyaralásuk helyszínéül, amelyeket biztonságosnak ítélt meg. 1990 óta Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában is csökkent az indikátor értéke, tizennyolc év óta nem sikerült a versenyképességi helyzetet elérni. Természetesen ebben az is szerepet játszik, hogy újabb és újabb turisztikai desztinációk kapcsolódnak be a turizmus vérkeringésébe. A nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátora alapján megállapítható, hogy a délszláv krízis legnagyobb vesztese Szerbia, ugyanis 1990 és 2008 között 61 ponttal csökkent az indikátor értéke. 1993-tól Bosznia-Hercegovinában és Montenegróban is növekedett a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzetének indikátora. Bosznia-Hercegovina esetében a bővülésben meghatározó szerepet játszott a békefenntartók (UNPROFOR, UNPROFOD majd Ifor, Sfor, illetve EUFOR) családtagjainak látogatása. Montenegró vonatkozásában a függetlenség elnyerése után figyelhető meg ugrásszerű változás az indikátor értékének alakulásában. Egyrészt az ország olyan idegenforgalmi adottságokkal rendelkezik, amelyek a nemzetközi turisztikai keresletnek megfelelőek, másrészt Montenegró egyre ismertebbé vált, mint turisztikai célterület.

Jugoszlávia felbomlását követő események az *átlagos tartózkodási idő* alakulását is befolyásolták. 1991-ben 1990-hez képest Horvátországban csökkent az átlagos tartózkodási idő. Az 1995-ös intenzív bosznia-hercegovinai és horvátországi harcok Horvátországban és Szerbiában eredményezték a tartózkodási idő visszaesését. Az 1995-ös hadműveletek hatásaként 1996-ban Horvátországban és Szlovéniában is csökkent a tartózkodási idő. A NATO 1999-es bombázásai következtében Macedónia kivételével a többi országban az átlagos tartózkodási idő csökkenése figyelhető meg. A 2001-es albán-macedón polgárháborús helyzet Macedóniában eredményezte az átlagos tartózkodási idő csökkenését. A vizsgált térségben Montenegróban a leghosszabb az átlagos tartózkodási idő. Az elemzett időszak alatt Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, Montenegróban, Szerbiában és Szlovéniában csökkent, Macedóniában növekedett az átlagos tartózkodási idő. Az egyes országok között az átlagos tartózkodási idő alakulásában jelentős szerepet játszanak az idegenforgalmi adottságok, amelyek meghatározzák a

fejleszhető turisztikai termékek körét, illetve a fő küldő területektől való földrajzi fekvés, amely az utazásra fordított időt és költséget egyaránt befolyásolja. Montenegró és Horvátország természeti vonzástényezői a tengerparti üdülésnek kínálnak kedvező feltételeket, s ezzel magyarázható, hogy ebben a két országban a legmagasabb az átlagos tartózkodási idő. Szlovénia domborzati adottságai a téli aktív és passzív sportturizmus, kulturális vonzerői rendezvény-, kulturális- és örökségturizmus, Bosznia-Hercegovina természeti értékei az extrém sport- és ökoturizmus, kulturális és vallástörténeti emlékei a vallás- és örökségturizmus, Macedónia vonzerői az öko-, az egészség- és az örökségturizmus, Szerbia vonzásadottságai a kulturális-, örökség- és vallási turizmus, illetve a téli sportturizmus számára biztosítanak jó lehetőséget. A turizmus nemzetközi piacára újabb és újabb területek kapcsolódnak be és az idegenforgalmi kereslet változásának egyik fő jellemzője, hogy a turisták többször utaznak rövidebb időre. Ezen tendenciákkal hozható összefüggésbe az átlagos tartózkodási idő csökkenése az egyes országokban.

A nemzetközi turizmusból származó bevételek elemzése során megállapítható, hogy a koszovói válság hatására nemcsak a nemzetközi turistaérkezések száma és a külföldi vendégek által eltöltött vendégéjszakák száma, hanem a turisztikai bevételek is csökkentek Szlovéniában, Horvátországban és Szerbiában. Macedóniában 2001-ben csökkent a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke. 2001-től kezdődően valamennyi országban növekszik a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke, amelyben a térség stabilitása fontos szerepet játszik. Macedóniában 1991-ben és 1995-ben, 1998-ban, Szerbiában 1993-ban, 1995 és 1999 között folyamatosan, Horvátországban 1996-ban és 1999-ben, Szlovéniában 1999-ben csökkent az egy turistaérkezésre jutó bevétel értéke az 1990-es évek elején kirobant délszláv válság, illetve a koszovói bombázások következményeként.

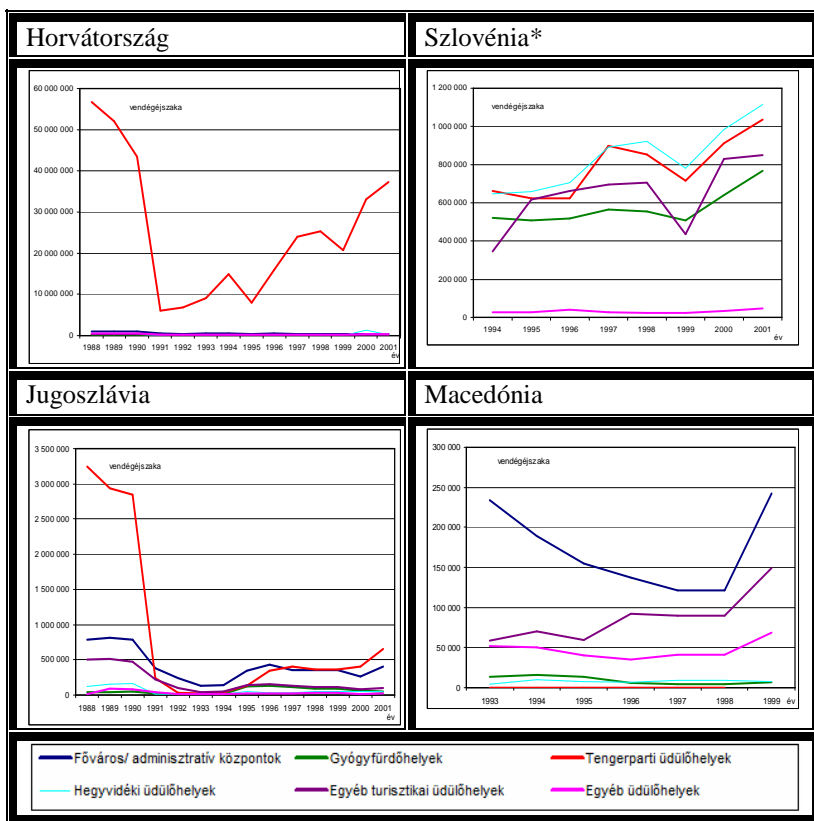
Az egy turistaérkezésre jutó bevételek elemzése során megállapítható, hogy az érték összességében növekvő tendenciát mutat. A legmagasabb az egy főre jutó turistaköltés értéke 2008-ban Bosznia-Hercegovinában, amelyet Szlovénia, Horvátország, Macedónia, Szerbia és Montenegró követ. A volt Jugoszlávia utódállamai közül Bosznia-Hercegovinában a legmagasabb a fajlagos turistaköltés értéke. A turistaérkezések számát tekintve az 5., a bevételeket tekintve a 3. helyen állt, tehát a turisták költési hajlandósága magas, amely a békefenntartók család-és rokontagjainak turisztikai jellegű kiadásaival magyarázható.

3. hipotézis: A délszláv válságok a turizmus területi átrendeződését eredményezték⁵

Horvátországban 1990 és 1991 között 87%-kal, 1994 és 1995 között 47%-kal, 1998 és 1999 között 19%-kal csökkent, 1995 és 1996 között közel a duplájával növekedett a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma a tengerparti üdülőhelyeken, amelyben a délszláv válság eseményei meghatározó szerepet játszottak (3. ábra).

⁵ Területi statisztikai adatok Horvátországra (1988-tól), Jugoszláviára (1988-tól), Macedóniára (1993-tól 1999-ig) és Szlovéniára (1994-től) vonatkozólag álltak rendelkezésemre.

*Jugoszláviában*⁶ a tengerparti üdülőhelyeken 1990 és 1992 között, továbbá 1997 és 1999 között csökkenés figyelhető a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának változásában a délszláv válság eseményeinek következményeként. A legnagyobb mértékű visszaesés 1990 és 1991 között – 83% – figyelhető meg. A külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 1990 és 1992 között, 1994 és 1996 között, továbbá 1998 és 1999 között csökkent a hegyvidéki üdülőhelyeken. A vendégérkezések és a vendégéjszakák száma közötti eltérések oka azzal magyarázható, hogy a politikai helyzetet biztonságosnak tartották az oda érkező turisták, így több időt töltöttek a meglátogatott üdülőhelyeken (3. ábra).

3. ábra: Külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma üdülőhelyenként

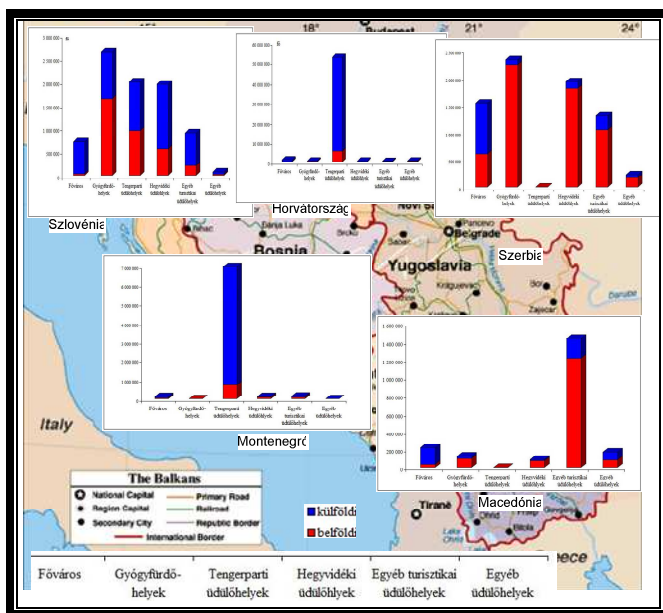
Forrás: nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés

* Szlovénia – az egyéb turisztikai üdülőhelyek tartalmazzák Ljubljana adatait

⁶ Szerbia és Montenegró adatait együtt tartalmazza.

Macedóniában Szkopjében a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma 1994 és 1995 között 19%-kal, 1995 és 1996 között 11%-kal csökkent, 1998 és 1999 között 70%-kal növekedett. 1998 és 1999 között bővülésben szerepet játszott a koszovói válság elől a macedón fővárosba menekülők magas száma. A gyógyfürdőhelyeken 1994 és 1995 között 16%-kal, 1995 és 1996 között 59%-kal csökkent, 1998 és 1999 között viszont 33%-kal növekedett a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma. A gyógyfürdőhelyeken 1998 és 1999 között csökkent a vendégérkezések száma, a vendégéjszakák száma viszont növekedett, amelyben a turisták biztonságérzete fejeződik ki. Az egyéb turisztikai (tóparti) üdülőhelyeken 1994 és 1995 között 15%-kal, 1998 és 1999 között 3%-kal csökkent a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma, amelyet a délszláv válság hatásai eredményeztek (3. ábra).

Szlovéniában a tengerparti üdülőhelyeken 1994 és 1995 között 7%-os, 1995 és 1996 között 1%-os csökkenés tapasztalható a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának alakulásában a szomszédos Horvátországban zajló harcok következményeként. A tengerparti üdülőhelyeken 16%-os, a hegyvidéki üdülőhelyeken 1998 és 1999 között 18%-os csökkenés figyelhető meg a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számának változásában a koszovói válság hatásaként (3. ábra).

4. ábra: Vendégéjszakák területi megoszlása 2007-ben

Forrás: nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját szerkesztés
 Szerbia estében tartalmazza Újvidék adatait is.

Horvátországban a tengerparti üdülőhelyek vendégforgalma a legjelentősebb. A tengerparti üdülőhelyek közül is Isztria zsupánság tűnik ki magas vendégéjszakáinak számával. Ez részben turisztikai vonzástényezőivel – kedvező természeti adottságok az üdülő idegenforgalom számára biztosítanak feltételeket, másrészt Világörökség helyszín és gazdag történelmi, kulturális látnivalókkal bővelkedő települések találhatók itt – hozható összefüggésbe. Isztria zsupánság mind közúton, mind légi úton a fő küldő területektől könnyen és viszonylag gyorsan megközelíthető. A második jelentős tengerparti üdülőhelyek csoportjába Primorje-Gorski-Kotar tartozik, ahol a természeti vonzástényezők és a tradicionális üdülőhelyek a nyaraló idegenforgalom és a kulturális- és örökségturizmus színterei is egyben. A kedvező közúti és légi megközelíthetőség is szerepet játszik a zsupánság látogatottságában. A harmadik csoportba Zadar és Split-Dalmácia tartozik, ahol Világörökség helyszínek és természeti vonzerők képviselnek jelentős vonzásintenzitást. Az utóbbi két zsupánság idegenforgalmának alakulásában meghatározó tényező a közlekedési infrastruktúra (autópálya, repülőterek) fejlettsége, amely a zsupánságok elérhetőségét jelentős mértékben megkönnyíti. A főváros a vendégéjszakák számát tekintve a középmezőnyben helyezkedik el. Horvátország turizmusának területi alakulásában meghatározó szerepet játszik a fő küldő területektől való távolság, amely többek között a turizmusra fordított kiadásokban jelenik meg a kereslet oldaláról. A turisztikai vonzástényezők ugyanis Isztria, Primorje-Gorski-Kotar, Zadar és Split-Dalmácia zsupánság esetében hasonlóak. Az utazásra fordítandó idő nemcsak alapfeltétele az idegenforgalom keresletének, hanem egyben korlátait is képezi. Az utazási távolság növekedésével – amennyiben növekszik az utazási idő és költség is – a turizmus kereslete egy bizonyos pontig nő, majd azt követően csökkenő tendenciát mutat („távolsághanyatlás”) (VERES L. 2008). Az idegenforgalom területi koncentráltóságát bizonyítja, hogy a turisztikai szálláshelyekben található vendégágyak számának háromnegyede a tengerparti üdülőhelyeken realizálódik. Az elemzett időszakot vizsgálva (1990-2007) megállapítható, hogy Horvátországban az üdülőhelyek szerint a kereslet nem változott, a tengerparti üdülőhelyek a legnépszerűbb turisztikai desztinációk. Horvátország éghajlati és vízrajzi adottságai a tengerparti üdülés, a vitorlás- és kishajóturizmus számára is kiváló feltételeket biztosítanak. A tengerparti területek látogatottságában nemcsak a természeti, hanem a kulturális, továbbá az egyedi természeti vonzerők jelentősége is fontos. Mindezen tényezők meghatározó szerepet játszanak abban, hogy a vizsgált országok közül Horvátországban hosszú az átlagos tartózkodási idő (4. ábra).

Szlovéniában az elemzett időszak (1994-2007) alatt a hegyvidéki üdülőhelyek vendégforgalma – vendégérkezés – volt a legjelentősebb. A vendégéjszakák vonatkozásában viszont változást lehet megfigyelni, a gyógyfürdők térnyerése révén. Természeti adottságai, illetve idegenforgalmi infra- és szuprastrukturájára révén a hegyvidéki üdülőhelyek kedvező feltételeket biztosítanak a téli idegenforgalom, illetve az aktív sport- és extrém sportturizmus számára, amelyek iránt világviszonylatban keresletbővüléssel lehet számítani. Napjaink egyik jellemző tendenciája – az egészség megőrzése, az egészséges életmód – magyarázatul szolgál a gyógyfürdőhelyek vendégéjszakáinak növekedéséhez. A főváros, amely mind

hivatás-, mind a szabadidős turizmus célpontja is egyben, a vendégforgalmi adatok szerint csak az egyéb üdülőhelyek forgalmát előzi meg. A jelentős idegenforgalmi központok a főbb küldő területektől közúti- és légi úton viszonylag könnyen megközelíthetőek. A turisztikai felkészültségi tényezők tárgyi elemeinek kiépítettsége Szlovéniában egyenletesen oszlik meg az egyes üdülőhelyek között (4. ábra).

Macedóniában 2008-ban a legtöbb vendégéjszakát a Délnyugat Régióban, a Délkelet Régióban és a Szkopje Régióban töltötték el a turisták. Az Északkelet Régióban volt a legalacsonyabb a vendégéjszakák száma. A Délnyugat Régió turisztikai adottságai között a Világörökség helyszínként nyilvántartott Ohrid-régió kulturális, történelmi együttesét és természeti környezetét; Vevčan karneválját, glaciális tavait; Debar, Kičevo, Makedonski Brod vallástörténeti emlékeit és Centar Župa néprajzi adottságait fontos megemlíteni. Szkopje Régió a fővárossal a hivatás- és szabadidő turizmus (kulturális-, örökség- és rendezvényturizmus) fő központja az országban. A Délkelet Régió vonzásadottságait többek között a történelmi emlékhelyek (Bosilevo, Strumica), kulturális értékek (Valandovo zenei fesztiválja; Novo Selo egyedi építészeti stílusú emlékei; Radoviš műemlékei), Gevgelija közelében található gyógyforrás és a gyógyhatású Dorjani-tó képezi. A származtatott kínálat kiépítettsége egyenletlen, az idegenforgalmi szálláshelyeken rendelkezésre álló vendégágyak többsége a Délnyugat Régióban található. A természeti és kulturális értékekben gazdag, a szálláshely kapacitás 12%-ával rendelkező Pelagóniai Régió a vendégérkezések és vendégéjszakák vonatkozásában csak a 4. helyen szerepel, amelyben a körülményes megközelítés játszik szerepet. Macedóniában az infrastruktúra hiányosságai és a fogadóképesség kiépítetlensége egyaránt akadályozza a turizmus fejlődését. Polog Régióban (Mavrovói Nemzeti Park, Šar-hegység), a rendelkezésre álló vendégágyak 4%-a, míg az Északkelet Régióban (Kumanovo Spa) 1%-a áll a vendégek rendelkezésére. Macedóniában a Világörökség helyszínt – Ohrid-régió kulturális, történelmi együttese és természeti környezete – magában foglaló egyéb turisztikai – tóparti – üdülőhelyek az elemzett időszak (1993-2007) leglátogatottabb desztináció közé tartoznak. A főváros mind a vendégérkezéseket, mind a vendégéjszakákat tekintve a második legjelentősebb turisztikai forgalommal rendelkezik. Az egyes területek idegenforgalmának fejlődésében a kedvező közúti és légi közlekedési adottságok meghatározó jelentőségűek (4. ábra).

Szerbiában 1990-ben és 2007-ben is a főváros és az adminisztratív központok voltak a leglátogatottabb területek. Ez az idegenforgalmi-, illetve a közlekedési adottságokkal magyarázható. A gyógyfürdőhelyek vendégéjszakáinak növekedése a nemzetközi keresleti tendencia érvényre jutását erősíti. Elsősorban azon gyógyfürdőhelyek és hegyvidéki üdülőhelyek vendégforgalma jelentős, amelyek régebbi időkre visszavezethető tradícióval rendelkeznek. 2007-ben a főbb adminisztratív központok közül Belgrádba érkezett a legtöbb turista és a vendégéjszakák száma is itt volt a legmagasabb. A gyógyfürdőhelyek közül Vrnjačka Banja volt a leglátogatottabb és itt volt a legmagasabb a vendégéjszakák száma. A hegyvidéki üdülőhelyek közül Zlatibor volt a leglátogatottabb és itt, illetve Kopaonikon töltötték el a legtöbb vendégéjszakát. Az idegenforgalmi központok látogatottságának alakulásában meghatározó szerepet játszik egyrészt, hogy a

turisztikai szálláshelyeken rendelkezésre álló vendégágyak több mint harmada gyógyfürdőhelyeken, 19%-a hegyvidéki üdülőhelyeken, míg 14%-a fő adminisztratív központokban található, másrészt a területek megközelíthetősége (közúton és is légi úton) is jónak mondható (4. ábra).

Montenegróban a tengerparti üdülőhelyek mind a vendégérkezések, mind a turistaérkezések számát tekintve a leglátogatottabb területek közé tartoznak. Ebben a természeti és kulturális, illetve a közlekedésföldrajzi adottságok egyaránt meghatározó szerepet játszanak. Az ország turisztikai adottságai alapvetően meghatározzák, hogy a vizsgált országok közül Montenegróban a leghosszabb az átlagos tartózkodási idő. A vendégéjszakák számát tekintve a főváros csak az egyéb üdülőhelyek vendégéjszakáinak számát előzi meg. Érdekes, hogy a Világörökség helyszínt – Durmitor Nemzeti Park – magában foglaló hegyvidéki üdülőhelyek a vendégérkezések számát tekintve csak a 4., a vendégéjszakák számában a 3. helyen szerepel. A származtatott kínálat kiépítettségében jelentős területi különbségek figyelhetők meg: az idegenforgalmi szálláshelyeken rendelkezésre álló vendégágyak 29%-a Budvában, 21%-a Barban, 17%-a Hercegnoviban található, míg Žabljakban a vendégágyak számának 0,7%-a áll a vendégek rendelkezésére. A turizmus jelenős területi koncentráltásának kialakulásában a közlekedési infrastruktúra kiépítettsége és általános állapota is szerepet játszott: Podgoricában és Tivatban található repülőtér, a belső területek – természeti és kulturális értékekben gazdag látnivalókkal – jó része pedig nehezen megközelíthető (4. ábra).

Az egykori Jugoszlávia felbomlását követő események *Bosznia-Hercegovinában* eredményezték a legnagyobb pusztítást. Nemcsak a gazdasági élettel összefüggő infrastruktúra, hanem a turizmushoz kötődő infra- és szuprastruktúra is jelentős mértékben elpusztult. A Boszniai Szerb Köztársaságban Banja Luka (gyógyforrások) és a Kozara Nemzeti Park a turizmus ismertebb központjai. 2008-ban a Bosnyák-Horvát Föderációban a legtöbb vendégérkezés és vendégéjszaka Szarajevó, Hercegovacsko-neretvanski és a Tuzlanski kantonban realizálódott. Szarajevó idegenforgalmában a kulturális vonzástényezők – Világörökség helyszín, muzulmán emlékek gazdagsága –, a kedvező megközelítési lehetőség mellett az is meghatározó szerepet játszik, hogy itt található az EU-békefenntartók központja. Ez egyrészt a hivatásturizmus, másrészt a szabadidő turizmus forgalmát is pozitívan befolyásolja. Szarajevó kanton idegenforgalmi vonzerejét Višegrad Világörökség helyszíne tovább növeli. Hercegovacsko-neretvanski kanton idegenforgalmi forgalmában a természeti – mediterrán tengerpart (Neum) – és kulturális Világörökség értékek (Mostar), Medzsugorje zárandokhelye, míg Tuzlanski kantonban elsősorban a természeti – gyógyvíz – adottságok és közlekedésföldrajzi helyzete játszik szerepet.

2008-ban *Koszovóban* a vendégérkezések 50%-át Prištinában, 7%-át Lipjanban, 5%-át Giljanban regisztrálták. A turisták a legtöbb vendégéjszakát Prištinában töltötték – az összeforgalom 65%-a –, amelyet Lipjan és Prizren követ. Priština vendégforgalmának alakulásában szerepet játszik, hogy az EULEX székhelye itt található, amely a hivatás- és szabadidős turizmus részéről is jelentős forgalmat indukál, továbbá repülőtérrel is rendelkezik. A Világörökség helyszínek (Dečan, Gračanica, Peč) keresletnövelő hatása a vendégforgalmi adatok alakulásában nem nagyon jelenik meg, kivéve Prizrent. Az idegenforgalom

fejlődését az általános politikai, gazdasági, társadalmi helyzetten kívül az egyes látnivalók körülményes megközelíthetősége, illetve állapota és a turisztikai szuprastruktúra egyenlőtlen megoszlása egyaránt befolyásolja. A szállodákban található vendégházak számának 23%-a Prištinában, 7-7%-a Lipjanban és Prizrenben, 6%-a Giljanban található. A turizmus szempontjából fontos látnivalókkal rendelkező településeknél a fogadóképesség területi megoszlása egyenetlen: Dečanban a turisták számára rendelkezésre álló szállodai vendégházak számának mindössze 0,5%-a realizálódik.

4. hipotézis: A turizmus gazdasági szerepe növekszik az egyes országok nemzetgazdaságában és a válságok hatásai kimutathatóak ezen mutatók értékének változásában⁷

Szlovéniában 1998 és 1999 között visszaesett a szolgáltatás-export értéke, a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke, s így a *turizmus szolgáltatás-exporton belüli részaránya* is, továbbá a nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli aránya. Horvátországban és Szlovéniában csökkent a kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékteremtéséhez, illetve a turizmus értékteremtésének értéke. Macedóniában 2001-ben csökkent a szolgáltatás-export értéke, a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke, s így a turizmus szolgáltatás-exporton belüli részaránya is, továbbá visszaesést lehet megfigyelni a nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli arányában is. Ezen kívül visszaesett a kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékteremtéséhez, a turizmus értékteremtése, a nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya is csökkent. Az egykori Jugoszlávia tagállamai közül Horvátországban volt a legmagasabb a nemzetközi turizmusból származó bevételek részaránya a szolgáltatás-exportban. Horvátországban és Macedóniában növekszik, Szlovéniában csökken a turizmus szolgáltatás-exporton belüli részaránya. Az adatok elemzéséből megállapítható, hogy a vizsgált országok közül Horvátország gazdasági életében a turizmus jelentős gazdasági tényező, a nemzetközi turizmus egyik célországa, amelyben az eredeti (páratlan természeti vonzerők, gazdag kulturális adottságok, jó általános infrastruktúra) és származtatott turisztikai kínálat (tartózkodást szolgáló létesítmények) egyaránt szerepet játszik.

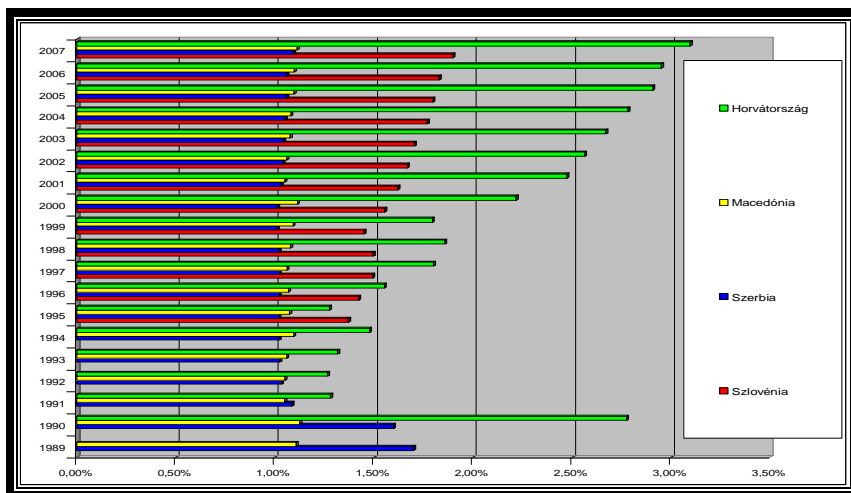
A vizsgált országok közül ugyancsak Horvátországban volt a legmagasabb *a nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részaránya*. Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában növekszik a nemzetközi turizmusból származó bevételek GDP-n belüli részaránya. Az adatok vizsgálata rámutat arra, hogy Horvátország turizmusa kimagasló szerepet játszik az ország gazdasági életében.

⁷ A közgazdasági számításokat Jugoszláviára, Szébia-Montenegróra, Szerbiára vonatkozólag nem tudtam elvégezni, mert a jugoszláv dínárt, illetve a szerb dínárt forrás hiányában nem tudtam átszámolni USD-be. A közgazdasági számításoknál Magyarországon rendelkezésre álló legfrissebb ENSZ SNA statisztikákat használtam fel.

Macedóniában volt a legmagasabb a *kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékteremtéséhez*. Macedóniába növekszik, Horvátországban csökken, Szlovéniában stagnál a kereskedelem-vendéglátás hozzájárulása a GDP értékteremtéséhez. A rendelkezésre álló adatok kifejezik, hogy Macedónia gazdasági életében a kereskedelem és vendéglátás egyre meghatározóbb szerepet tölt be.

Horvátországban volt a legmagasabb a *turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez*. Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában növekszik a turizmus hozzájárulása a kereskedelem-vendéglátás értékteremtéséhez. Az elemzett adatokból kimutatható, hogy Horvátországban a turizmus jelentős gazdasági alágazat.

Szlovéniában volt a legmagasabb a *nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya*. Növekedett a nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya. Horvátországban, Macedóniában és Szlovéniában növekszik a nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részaránya. A nemzetközi turizmus bevételeinek az áru- és szolgáltatás-exporthoz viszonyított részarányának kiszámítása alapján megállapítható, hogy Szlovénia is a vizsgált országok egyik meghatározó fogadó országa.

5. ábra: Társadalmi Hatás Mutatójának értéke

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás és szerkesztés

Megállapítható, hogy a *Társadalmi Hatás Mutatójának értéke* Horvátországban, Montenegróban és Szlovéniában növekszik; Macedóniában stagnál, Szerbiában csökken az indikátor értéke. A HII értéke a vizsgált országok közül az elemzett időszakok során Horvátországban volt a legmagasabb. A Társadalmi Hatás Mutatójának értéke kifejezi, hogy Horvátországban az idegenforgalom jelentős mértékű (5. ábra).

A volt Jugoszlávia utódállamai közül Horvátországban a legmagasabb a *turisztikai létesítmények koncentrációja*, amely kifejezi, hogy Horvátországban jelentős mértékben felkészültek a turizmus fogadására, a turisztikai szuprastruktúra kellőképpen kiépített.

MANERA, C.-TABERNER, J.G. (s.a.) három csoportot határozott meg a mediterrán térségben a turisztikai szálláshelyek koncentrációját és az idegenforgalom fejlődését vizsgálva: a hagyományos vezetők, konszolidált, megszilárdult desztinációk, illetve a szeszélyes magatartású desztinációk. Ezen csoportosításban Horvátországot a konszolidált, megszilárdult desztinációk közé sorolta.

Ezen csoportosítást figyelembe véve a volt jugoszláv utódállamok az alábbi csoportokba sorolhatók:

- 1. Hagományos vezetők: Horvátország és Szlovénia.** 2007-ben Horvátország részesedése az elemzett országok közül a nemzetközi turistaérkezések számából 30,61%, Szlovénia pedig 5,76%-kal részesedett ezen mutató értékéből. Horvátország esetében 1993 és 2007 között 17,7, Szlovéniánál 0,46 százalékpontos növekedés figyelhető meg. A külföldi turistaérkezések számából turisztikai létesítményekben Horvátország 44,45%-kal, Szlovénia 8,36%-kal részesedett. A külföldi turisták által turisztikai szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számából Horvátország részesedése 47,43%, Szlovénia részesedése 4,66% volt. 2007-ben Horvátországban 7,5%-kal, Szlovéniában 8,3%-kal növekedett a nemzetközi turistaérkezések száma az előző évhez képest.
- 2. Konszolidált, megszilárdult desztinációk: Bosznia-Hercegovina, Szerbia és Montenegró.** 2007-ben Bosznia-Hercegovina részesedése az elemzett országok közül a nemzetközi turistaérkezések számából 0,98%, Szerbia részaránya pedig 2,29% volt, Montenegró 1,96%-kal részesedett ezen mutató értékéből. Bosznia-Hercegovina 1993 és 2007 között 0,98, Szerbiánál 1,64, Montenegrónál 1,79 százalékpontos növekedés figyelhető meg. A külföldi turistaérkezések számából turisztikai létesítményekben Bosznia-Hercegovina 1,13%-kal, Szerbia 3,32%-kal részesedett. A külföldi turisták által turisztikai szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számából Bosznia-Hercegovina részesedése 0,51%, Szerbia részesedése 4,66%, Montenegró részesedése (2006-ban) 6,29% volt. 2007-ben Bosznia-Hercegovinában 19,5%-kal, Szerbiában 48,5%-kal, Montenegróban 57,4%-kal növekedett a nemzetközi turistaérkezések száma az előző évhez képest.
- 3. Szeszélyes magatartású desztinációk: Macedónia.** 2007-ben Macedónia részesedése az elemzett országok közül a nemzetközi turistaérkezések számából 0,76% volt. 1993 és 2007 között 0,27 százalékpontos csökkenés figyelhető meg. A külföldi turistaérkezések számából turisztikai létesítményekben Macedónia 1,10%-kal részesedett. A külföldi turisták által turisztikai szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számából Macedónia részesedése 0,50% volt. 2007-ben Macedóniában 13,9%-kal növekedett a nemzetközi turistaérkezések száma az előző évhez képest.

A *turisztikai funkció erősségére utaló érték* az elemzett országok közül a vizsgált időszakban Horvátországban a legmagasabb. Ezen mutató alapján megállapítható, hogy Horvátországban a turizmus jelentős gazdasági tevékenység. Horvátországban,

Szerbiában és Szlovéniában növekszik, Macedóniában csökken a turisztikai funkció erősségére utaló érték.

A vizsgált országok közül Horvátországnak a legnagyobb a *megnyilvánuló komparatív előny mutatójának az értéke*, amely az elemzett időszak alatt növekedett. Macedóniában 2001-ben csökkent az index értéke, amely az albán-macedón fegyveres összecsapások következménye.

Horvátországban az idegenforgalom meghatározó szerepet játszik a szolgáltatás-export értékének alakulásában és a többi elemzett országhoz képest a turizmus teljesítménye nagyobb. Horvátország, Macedónia és Szlovénia adatait összehasonlítva megállapítható, hogy Horvátország turizmusának relatív nagyobb a *komparatív export teljesítménye* a többi országhoz képest. Az elemzések eredményei azt fejezik ki, hogy Horvátország turizmusának kiemelkedő teljesítménye van a szolgáltatás-exportban a többi országhoz képest.

A versenyképességre vonatkozó számításokat és az egyes országok turizmusának helyzetét a versenyképességi mátrixban a rendelkezésre álló adatok függvényében csak Horvátországra, Macedóniára és Szlovéniára tudtam 2000 és 2003 között elvégezni.

1. táblázat: A turizmus versenyképességi mátrixa

Piaci részesedés Export struktúra Specializációs index	HANYATLÓ CSILLAGOK	EMELKEDŐ CSILLAGOK Horvátország Szlovénia
	VISSZAVONULÁS	HIÁNYZÓ LEHETŐSÉGEK Macedónia

Forrás: WTO/UNWTO és ENSZ statisztikai adatok alapján saját számítás

A *turizmus versenyképességi mátrix piaci részesedésre vonatkozó* elemzése szerint a vizsgált országokban összesen, Horvátországban és Szlovéniában a GDP növekedése mellett a nemzetközi turizmusból származó bevételek is növekedtek, amely az idegenforgalom bővülését mutatja ezen két országban. Macedóniában a GDP növekedése mellett csökkent a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke, amelyben a 2001-es albán-macedón polgárháborús helyzet keresletcsökkentő-és visszatartó hatása is szerepet játszik (1. táblázat).

A *turizmus versenyképességi mátrix exportstruktúrára vonatkozó* elemzése szerint a vizsgált országokban összesen, Horvátországban és Szlovéniában a az összexport növekedése mellett a nemzetközi turizmusból származó bevételek is növekedtek, amely az idegenforgalom bővülését mutatja ezen két országban. Macedóniában az áru- és szolgáltatás-export növekedése mellett csökkent a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke, amelyben a 2001-es albán-macedón fegyveres összecsapások turizmusra gyakorolt negatív hatása is szerepet játszik (1. táblázat).

A *turizmus versenyképességi mátrix specializációs indexre vonatkozó* elemzése szerint a vizsgált országokban összesen, Horvátországban és Szlovéniában a szolgáltatás export növekedése mellett a nemzetközi turizmusból származó

bevételek is növekedtek, amely az idegenforgalom bővülését mutatja ezen két országban. Macedóniában a szolgáltatás export csökkenése mellett csökkent a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke, amelyben a 2001-es albán-macedón etnikai konfliktus keresletsökkentő hatása is szerepet játszik (*1. táblázat*).

A különböző közgazdasági számítások és a fajlagos mutatók eredményei is azt bizonyítják, hogy a Horvátország a volt jugoszláv tagállamok közül a turizmus legjelentősebb fogadó országa és a gazdaság egyik meghatározó szektora. Ebben szerepet játszanak az ország kedvező természeti vonzerői és gazdag kulturális adottságai, kiépített turisztikai infra- és szuprastruktúrája, amelynek révén a szabadidő turizmus résztvevői számára kedvező lehetőségeket biztosítanak.

5. hipotézis: A vizsgált országok és Magyarország turisztikai kapcsolatai régebbi időkre vezethető vissza, krízisérzékeny a magyar turista, a vizsgált országok és Magyarország turisztikai kapcsolatának bővülését hátráltatja, hogy számos országról negatív kép alakult ki a magyar turisták körében.

Az elemzett országok közül 2007-ben a turisztikai szálláshelyeken regisztrált vendégérkezések számából Horvátországban volt a legnagyobb a magyar turisták részesedése. Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban, Szerbiában, Macedóniában, Montenegróban és Szlovéniában az elemzett idő alatt növekedett a magyar vendégérkezések száma turisztikai szálláshelyeken.

2007-ben a kiutazások számában a vizsgált országokban regisztrált magyar vendégérkezések számának a legnagyobb részesedése Horvátországnak volt, amelyet Szlovénia követett. A vizsgált időszak alatt Horvátországban, Szlovéniában, Macedóniában és Montenegróban növekedett, Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában csökkent a turisztikai szálláshelyeken regisztrált vendégérkezések számában a magyar turisták részesedése. A részesedés értékében Horvátország esetében 1994 és 1995 között, Jugoszláviában 1990 és 1991, 1998 és 1999 között csökkenés figyelhető meg a délszláv, a koszovói és a macedón válsággal összefüggésben.

A magyar turisták külföldi utazásaik fő motivációja a vízparti üdülés, a rokonlátogatás, a városlátogatás és a hegyvidéki üdülés. A magyar felnőtt lakosság élénk érdeklődést mutat az aktív üdülési formák – kirándulások, természetjárás (nemzeti parkok területén tett kirándulások, gyalogtúrák), kerékpározás, vízi sportok – iránt. A kulturális tevékenységek közül az alábbiak váltanak ki jelentős érdeklődést: Világörökség-helyszínek, kastélyok, kiállítások, múzeumok, meglátogatása; színházi, szabadtéri előadásokon, folklórprogramokon, könnyűzenei programokon való részvétel.

Horvátország ezen turisztikai motivációknak, szabadidős tevékenységek végzéséhez megfelelő adottságokkal rendelkezik és a megközelítési lehetőségei is kedvezőek, amely viszont az idő-költség alakulását pozitívan befolyásolja.

Szlovénia is kedvelt célterülete a magyar turistáknak, előnyös feltételeket biztosítva az eredeti és származtatott kínálat által az aktív turizmus számára. Emellett relatív földrajzi fekvése is kedvező.

Montenegró egyre népszerűbb úti cél a turisták számára, hiszen idegenforgalmi vonzástényezői és közlekedési lehetőségei is megfelelőek a magyar turisztikai keresletnek. Mivel távolabb fekszik Magyarországtól, mint Horvátország, ezért az

utazásra fordított idő és költség bizonyos mértékig határt szab az utazási lehetőségeknek.

Bosznia-Hercegovinát és Macedóniát is kezdik felfedezni a turisták, mint lehetséges desztinációt. Szerbia turizmusánál a barát- és rokonlátogatás motivációja meghatározó jelentőségű. Magyarország és Szerbia turisztikai kapcsolatát befolyásolta és befolyásolja, hogy a délszláv válságok idején sok magyar nemzetiségű ember véglegesen Magyarországon letelepedett.

A magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának a legnagyobb részesedése a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából 2007-ben Montenegróban és Horvátországban. Az 1990-es évek elején kirobbant polgárháborús eseménysorozat hatásai a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának részesedését is befolyásolták. A vizsgált időszakban Horvátországban, Szerbiában, Szlovéniában, Macedóniában és Montenegróban növekedett, Bosznia-Hercegovinában csökkent a magyar turisták által eltöltött vendégéjszakák számának részesedése a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák számából.

2. táblázat: A magyar turisták átlagos tartózkodási ideje (vendégéjszaka)

	Bosznia – Hercegovina	Horvátország	Jugoszlávia, 2003 és 2006 között Szerbia és Montenegró,	Szlovénia	Macedónia	Montenegró
1988	n. a.	n. a.	1,61	n. a.	n. a.	n. a.
1989	n. a.	n. a.	2,19	n. a.	n. a.	n. a.
1990	n. a.	n. a.	2,07	n. a.	n. a.	n. a.
1991	n. a.	9,18	1,71	n. a.	n. a.	n. a.
1992	n. a.	6,63	1,91	2,94	n. a.	n. a.
1993	n. a.	6,89	3,17	3,46	n. a.	n. a.
1994	n. a.	6,99	3,64	3,46	n. a.	n. a.
1995	n. a.	6,38	2,08	3,24	1,24	n. a.
1996	n. a.	6,16	2,10	3,03	1,52	n. a.
1997	n. a.	5,99	2,64	2,50	1,89	n. a.
1998	n. a.	5,85	2,32	2,81	2,00	n. a.
1999	n. a.	5,75	1,99	3,16	2,46	n. a.
2000	2,73	5,67	2,70	2,84	1,62	n. a.
2001	2,88	5,55	2,68	2,75	1,95	5,86
2002	2,84	5,45	2,43	2,78	1,93	5,99
2003	2,74	5,35	2,96	2,77	1,85	6,27
2004	2,73	5,19	3,09	2,77	2,44	6,47
2005	n. a.	5,31	1,75	2,72	1,86	5,84
2006	n. a.	5,45	1,79	2,77	1,77	5,31
2007	n. a.	5,21	-	2,68	1,57	6,87

Forrás: WTO/UNWTO és a nemzeti statisztikai hivatalok adatai alapján saját számítás; n. a. – nincs adat

2007-ben a magyar turisták átlagos tartózkodási ideje Montenegróban 6,87, Horvátországban 5,21 vendégéjszaka volt. A magyar turisták átlagos tartózkodási idejének változásában is kimutathatók a délszláv és az albán-macedón válság hatásai. Szerbiában, Macedóniában és Montenegróban növekedett, Bosznia-Hercegovinában, Horvátországban és Szlovéniában az elemzett idő alatt csökkent a magyar turisták átlagos tartózkodási ideje (2. táblázat).

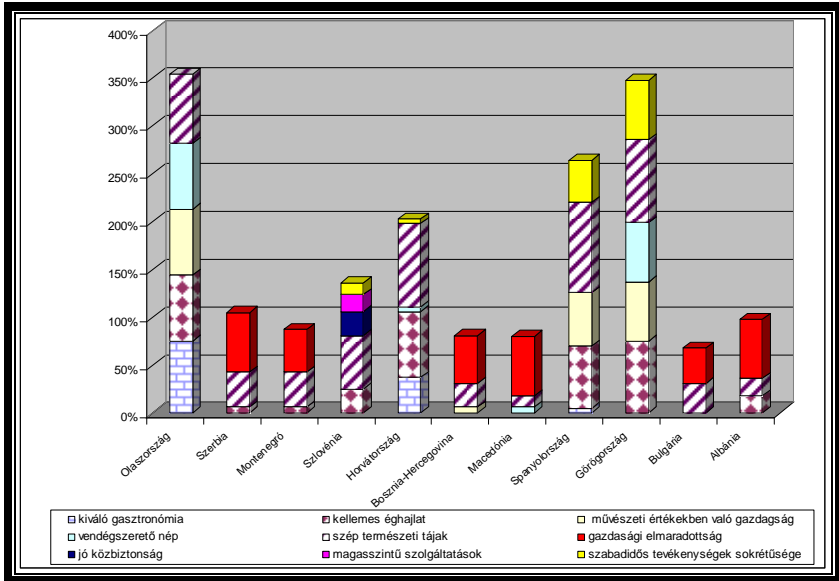
A magyar turisták átlagos tartózkodási idejének alakulásában meghatározó szerepet játszik az utazásra fordítandó idő és költség. Montenegró fekszik legtávolabb Magyarországtól, így a turisták átlagos tartózkodási ideje hosszabb, mint a hasonló adottságokkal rendelkező Horvátországban. Bosznia-Hercegovinában (aktív turizmus, kulturális-vallási turizmus), Macedóniában (kulturális turizmus, körutazás), Szerbiában (bevásárlóturizmus, barát- és rokonlátogatás) és Szlovéniában (aktív turizmus) a turisták által igénybe vett turisztikai termékek jellemzői módosítják a tartózkodás idejét.

Kérdőíves megkérdésezés kutatásom során kapott eredmények során megállapítható, hogy az 1999-es koszovói háborús konfliktus a kérdőívet kitöltők mindössze 23%-át befolyásolta az utazási döntés meghozatalánál, amely elsősorban azt jelentette, hogy más úti célt, illetve közlekedési eszközt (személygépkocsi, illetve autóbusz helyett repülőgép) választottak. A repülőgéppel történő nyaralások megvalósításában jelentős szerepet játszott a charterjáratok árcsökkenése, amely az utazásszervezők kényszerű válasza volt a válság negatív hatásainak csökkentésére, ugyanis a kiesett bevételek pótlása és a keresletnövelő hatás érdekében a repülőjegyek árát kénytelenek voltak csökkenteni. Ennek köszönhetően az autóbuszos és a repülő járgyárak közelítettek egymáshoz.

Az 1999-es válság hatására a magyarországi utazási irodák igyekeztek megfelelő megoldást keresni, amely elsősorban az útirányok megváltoztatásában és a felmerülő költségek átvállalásában mutatkozott meg. A koszovói krízis eredményeképpen jelentősen átalakultak az árviszonyok, ugyanis az utazásszervezők a veszteségek minimalizálása érdekében a charterjáratok árait jelentős mértékben csökkentették. Ez viszont azt vonta maga után, hogy az utazási irodák árversenybe kényszerítették egymást, mert a turisták az alacsony árszinten meghirdetett utazásokat részesítették előnyben.

A két görögországi utazásszervezőtől kapott válaszokat összegezve megállapítható, hogy elsősorban azon turisztikai vállalkozások tevékenységét befolyásolta a koszovói válság, amely Görögország északi részén is érdekelt az idegenforgalmi szolgáltatások értékesítésében. A háborús konfliktusnak meghatározó szerepe volt a következő évi forgalom alakulásában is, illetve a turisták a személygépkocsi és az autóbusz helyett inkább repülőgéppel utaztak. Az etnikai konfliktus során mind a két utazásszervező igyekezett fenntartani a bizalmat Görögország, mint biztonságos desztináció iránt, elsősorban a promóció és az árdifferenciálás eszközeit alkalmazva.

2008-ban folytatott utazási szokásokkal kapcsolatos kérdőíves kutatásom során kapott válaszok alapján megállapítható, hogy a megkérdézettek jelentős része járt már Horvátországban. Montenegróba és Bosznia-Hercegovinába a kérdőívet kitöltők csekély hányada utazott el.

6. ábra: Mi jut eszébe, ha az alábbi országokra gondol?

Forrás: 2008. január 10. és 2008. december 31. közötti standard felmérés adatai alapján saját szerkesztés

Sajnálatos eredményt hozott az asszociációs kérdés, hiszen a válaszolók a gazdasági elmaradottsággal társították a Balkán-félsziget egyes országait (Szerbia, Montenegró, Bosznia-Hercegovina, Macedónia), ami kihatással van arra, hogy a magyar turisták lehetséges úti célként tekintsenek ezen országokra (6. ábra).

2000 és 2008 között végzett kutatásaim eredményeit összegezve megállapítható, hogy: a magyar turisták úti céljain kiválasztásánál meghatározó jelentőséggel szerepelnek az adott desztináció természeti adottságai, az évek során egyre nagyobb jelentőséget kapott az idegenforgalmi vonzástényezők vonatkozásában a fogadó területek kulturális adottságainak megléte, az utazások motivációinál a pihenés, vízparti üdülés, barátok, rokonok meglátogatása, városlátogatás, hegyvidéki üdülés egyaránt szerepet játszott, növekvő tendenciát mutat a városlátogatáson résztvevők aránya, az utazáshoz szükséges információk megszerzésében az utazási irodai prospektusoknak, az internetnek és az ismerősök, barátok ajánlásának is fontos szerepe van, az utazások megszervezésében magas az egyéni szervezésű utazások részaránya, az igénybe vett fő közlekedési eszköz a személygépkocsi, amelyet a repülőgép követ, a leggyakrabban igénybe vett szálláshely típus a szálloda.

2000 és 2008 között végzett kutatások azonos jellegű kérdéseit összefoglalva megállapítható, hogy a magyar turisták utazási döntéseiben alapvető szerepet játszanak a fogadó területek felkészültségi tényezői (megfelelő ellátási színvonal, jó

közbiztonság, a fogadóterület konszolidált belpolitikai helyzete) és a desztináció turisztikai árszínvonala.

Az asszociációs kérdések vonatkozásában Horvátország és Montenegró esetében a természeti értékek szerepe jelentős.

A térség politikai stabilitására utaló kérdést elemezve megállapítható, hogy a válaszolók mindössze csak egyharmada tartotta valószínűnek egy újabb háborús válság kialakulását s kétharmada stabilnak ítéli a politikai helyzetet a Balkán-félszigeten, ami örvendetes eredmény. A politikai helyzetet értékelve 2000-ben a válaszadók többsége szerint a Balkán-félszigeten a belpolitikai helyzet még nem rendeződött s valószínűnek tartották egy újabb háborús konfliktus kialakulását.

A mélyinterjúk során kapott válaszok alapján megállapítható, hogy Montenegró turizmusának erőssége a közbiztonság, lenyűgöző természeti szépségei, kellemes éghajlata, művészeti értékekben való gazdagsága, illetve a barátságos és kedves emberek. Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos kutatás fő megállapítása, hogy még mindig nincs jó tájékoztatás Bosznia-Hercegovináról és nincs benne az emberek tudatában, hogy az ország úti cél is lehet.

4. Az eredmények hasznosításának lehetőségei

Kutatásaim során kapott eredmények az oktatásban, a gyakorlatban és további – az adott területtel kapcsolatos – kutatások keretében is felhasználhatóak.

A turizmus általános elmélete tárgy keretében a statisztikai mutatószámok a turizmus fő jellemzőinél bemutathatóak a krízisérzékenység, illetve a területi multiplikátor hatás példájaként. Turizmus marketing és idegenforgalmi földrajz keretében az utazási szokások, az utazási irodák problémamegoldó tevékenységei esettanulmányként ismertethetőek, továbbá a gazdasági számítások eredményei a turizmus gazdaságtana számára mutatnak példákat.

Szintén az utazási szokások során kapott eredmények az utazási irodák számára használhatóak, elsősorban kínálatuk fejlesztéséhez, bővítéséhez, illetve a piaci rések feltárásához. Az egyes vizsgált országok nemzeti turisztikai hivatalai is hasznosítani tudják az eredményeket termékfejlesztési és promóciós tevékenységeik során. A nemzeti idegenforgalmi hivatalok marketing tevékenységük során nemcsak a desztináció és a termékek reklámozása kell figyelmet fordítaniuk, hanem az információ hozzájutásához is, hogy ezek az országok úti célként éljenek a potenciális turisták emlékezetében.

A további társadalmi és gazdasági vonatkozású kutatások során a jelenlegi eredmények kiindulópontként jöhetnek számításba.

5. Saját kutatási eredmények, a kutatás legfontosabb eredményei

- elemeztem a turizmus főbb statisztikai kategóriáinak alakulását Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Koszovó, Macedónia, Montenegró, Szerbia és Szlovénia adatain keresztül:

A kilencvenes években kirobbant délszláv válság jelentős politikai és gazdasági változásokat eredményezett a volt Jugoszlávia tagköztársaságaiban. A gazdasági ágazatok közül az idegenforgalom – krízisérzékenysége révén – is jelentős károkat szenvedett. A délszláv krízis a volt Jugoszlávia idegenforgalmi potenciáljának átalakulását és a turizmus területi átrendeződését vonta maga után. Az elhúzódozó háborús események negatív kereslet csökkentő hatása pedig a már biztonságos egykori tagállamok és szomszédos területek idegenforgalmát is nehéz helyzetbe hozta. A volt Jugoszlávia tagállamai iránt 2002-től a nemzetközi turisztikai kereslet, a külföldi turisták által eltöltött vendégéjszakák száma és a nemzetközi turizmusból származó bevételek értéke növekszik, a térség stabilitása által. Ez a növekedés azonban a vizsgált országok esetében nem egyenletes, hiszen jelentős különbségek figyelhetők meg. Az eltérések nemcsak az eredeti és származtatott kínálattal magyarázható, hanem a gazdasági és társadalmi fejlődéssel is, amelyet a volt Jugoszlávia utódállamaként örököltek.

- értékeltém a turizmus helyzetét a turisztikai létesítmények belföldi vendégforgalmának alakulása szempontjából:

2007-ben a legjelentősebb belföldi forgalmat Macedónia, Szlovénia és Horvátország könyvelhette el.

- meghatároztam a turizmus két fő mutatójának – vendégerkezések és vendégéjszakák száma – változása alapján a területi különbségeket a délszláv válságtól napjainkig:

Horvátországban a tengerparti üdülőhelyek vendégforgalma a legjelentősebb. Szlovéniában az elemzett időszak alatt a hegyvidéki üdülőhelyek vendégforgalma volt a legjelentősebb. Macedóniában a Világörökség helyszínt – Ohrid-régió kulturális, történelmi együttese és természeti környezete – magában foglaló egyéb turisztikai – tóparti – üdülőhelyek a vizsgált időszak leglátogatottabb desztináció közé tartoznak. Szerbiában 1990-ben és 2007-ben is a főváros és az adminisztratív központok voltak a leglátogatottabb területek. Montenegróban a tengerparti üdülőhelyek mind a vendégerkezések, mind a turistaérkezések számát tekintve a leglátogatottabb területek közé tartoznak. 2008-ban a Bosnyák-Horvát Föderációban a legtöbb vendégerkezés és vendégéjszaka Sarajevó, Hercegovacko-neretvanski és a Tuzlanski kantonban realizálódott. 2008-ban Koszovóban a vendégerkezések 50%-át Prištínában regisztrálták.

- megvizsgáltam az idegenforgalom gazdasági életben betöltött szerepét:

A vizsgált országok közül Horvátország gazdasági életében a turizmus jelentős gazdasági tényező, a nemzetközi turizmus egyik célországa, amelyben az eredeti (páratlan természeti vonzerők, gazdag kulturális adottságok, jó általános

infrastruktúra) és származtatott turisztikai kínálata (tartózkodást szolgáló létesítmények) egyaránt szerepet játszik.

- részletesebben elemeztem a fajlagos mutatók alakulását:

A fajlagos mutatók eredményei is azt bizonyítják, hogy a Horvátország a volt jugoszláv tagállamok közül a turizmus legjelentősebb fogadó országa és az országban az idegenforgalom a gazdaság egyik meghatározó szektora.

- elvégeztem a turisztikai szálláshelyek és az idegenforgalom fejlődése alapján a vizsgált országok csoportosítását:

Hagyományos vezetők: Horvátország és Szlovénia, konszolidált, megszilárdult desztinációk: Bosznia-Hercegovina, Szerbia és Montenegró, szeszélyes magatartású desztináció: Macedónia.

- meghatároztam a nemzetközi turizmus megnyilvánuló versenyhelyzet indikátorának, a megnyilvánuló komparatív előny és a komparatív export teljesítmény értékének változását:

Az elemzések eredményei azt fejezik ki, hogy Horvátországnak turizmusának kiemelkedő teljesítménye van a szolgáltatás-exportban között a többi országhoz képest.

- elkészítettem a szolgáltatások nemzetközi kereskedelmének versenyképességi mátrixa alapján a vizsgált országok besorolását:

A piaci részesedés, az export struktúra és a specializációs index alapján: emelkedő csillagok: Horvátország és Szlovénia, hiányzó lehetőségek: Macedónia.

- értékeltem a magyar turisták volt jugoszláv utóállamokba irányuló utazásaikat az 1980-as évek végétől napjainkig:

A magyar turisták kedvelt cél országa Horvátország, amelyben a kedvező közlekedésföldrajzi adottságok és az idegenforgalmi vonzástényezők együttesen szerepet játszanak. A magyar turisták ugyanis nyaralásuk során az üdülés, kikapcsolódás feltételeit biztosító területeket keresik fel és a tartózkodást összekötik valamilyen kulturális tevékenységgel. Horvátország vonzerői a magyar turisztikai keresletnek megfelelnek.

- megvizsgáltam, hogy egy adott földrajzi térségben kialakult válsághelyzet hogyan befolyásolja a turisták utazási döntéseit és a desztinációba utaztató magyar utazásszervezők tevékenységét:

Kérdőíves megkérdezéssel kutatásom során kapott eredmények során megállapítható, hogy az 1999-es koszovói háborús konfliktus a kérdőívet kitöltők mindössze 23%-át befolyásolta az utazási döntés meghozatalánál, amely elsősorban azt jelentette, hogy más úti célt, illetve közlekedési eszközt (személygépkocsi, illetve autóbusz helyett repülőgéppel) választottak. A repülőgéppel történő nyaralások megvalósításában jelentős szerepet játszott a charterjáratok árcsökkenése, amely az utazásszervezők kényszerű válasza volt a válság negatív hatásainak csökkentésére, ugyanis a kiesett bevételek pótlása és a keresletnövelő hatás érdekében a repülőjegyek árat kénytelenek voltak csökkenteni. Ennek köszönhetően az autóbuzos és a repülőjegyárak közelítettek egymáshoz.

Az 1999-es válság hatására a magyarországi utazási irodák igyekeztek megfelelő megoldást keresni, amely elsősorban az útirányok

megváltoztatásában és a felmerülő költségek átvállalásában mutatkozott meg. A koszovói krízis eredményeképpen jelentősen átalakultak az árviszonyok, ugyanis az utazásszervezők a veszteségek minimalizálása érdekében a charterjáratok árait jelentős mértékben csökkentették. Ez viszont azt vonta maga után, hogy az utazási irodák árversenybe kényszerítették egymást, mert a turisták az alacsony árszinten meghirdetett utazásokat részesítették előnyben. A két görögországi utazásszervezőtől kapott válaszokat összegezve megállapítható, hogy elsősorban azon turisztikai vállalkozások tevékenységét befolyásolta a koszovói válság, amely Görögország északi részén is érdekelték az idegenforgalmi szolgáltatások értékesítésében. A háborús konfliktusnak meghatározó szerepe volt a következő évi forgalom alakulásában is, illetve a turisták a személygépkocsi és az autóbusz helyett inkább repülőgéppel utaztak. Az etnikai konfliktus során mind a két utazásszervező igyekezett fenntartani a bizalmat Görögország, mint biztonságos desztináció iránt, elsősorban a promóció és az árdifferenciálás eszközeit alkalmazva.

- elemeztem a magyar turisták utazási szokásainak változását az általam vizsgált országokba:

2000 és 2008 között folytatott kutatásaim eredményeit összegezve megállapítható, hogy: a magyar turisták úti céljaik kiválasztásánál meghatározó jelentőséggel szerepelnek az adott desztináció természeti adottságai, az évek során egyre nagyobb jelentőséget kapott az idegenforgalmi vonzástényezők vonatkozásában a fogadó területek kulturális adottságainak megléte, az utazások motivációinál a pihenés, vízparti üdülés, barátok, rokonok meglátogatása, városlátogatás, hegyvidéki üdülés egyaránt szerepet játszott, növekvő tendenciát mutat a városlátogatáson résztvevők aránya, az utazáshoz szükséges információk megszerzésében az utazási irodai prospektusoknak, az internetnek és az ismerősök, barátok ajánlásának is fontos szerepe van, az utazások megszervezésében magas az egyéni szervezésű utazások részaránya, az igénybe vett fő közlekedési eszköz a személygépkocsi, amelyet a repülőgép követ, a leggyakrabban igénybe vett szálláshely típus a szálloda. Az asszociációs kérdések vonatkozásában Horvátország és Montenegró esetében a természeti értékek szerepe jelentős. A mélyinterjúk során kapott válaszok alapján megállapítható, hogy Montenegró turizmusának erőssége a közbiztonság, lenyűgöző természeti szépségei, kellemes éghajlata, művészeti értékekben való gazdagsága, illetve a barátságos és kedves emberek. Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos kutatás fő megállapítása, hogy még mindig nincs jó tájékoztatás Bosznia-Hercegovináról és nincs benne az emberek tudatában, hogy az ország úti cél is lehet. Sajnálatos eredményt hozott az asszociációs kérdés, hiszen a válaszolók a gazdasági elmaradottsággal társították a Balkán-félsziget egyes országait (Szerbia, Montenegró, Bosznia-Hercegovina, Macedónia), ami kihatással van arra, hogy a magyar turisták lehetséges úti célként tekintsenek ezen országokra.

6. Publikációk jegyzéke

1. A disszertáció alapjául szolgáló publikációk

1.1. Közlemények, tanulmányok, könyvrészletek, stb.

1. **JÁTÉKOS E.** 2008: *Európa új állama – Koszovó a függetlenség útján I.* – In. **A földrajz tanítása** (Módszertani folyóirat). XVI. évfolyam 3. szám. pp. 3-11.
2. **JÁTÉKOS E.** 2008: *Európa új állama – Koszovó a függetlenség útján II.* – In. **A földrajz tanítása** (Módszertani folyóirat). XVI. évfolyam 4. szám. pp. 3-12.
3. **JÁTÉKOS E.** 2001: *A turizmus szerepe Görögország gazdasági életében.* – In. P. BIELIK – M. HUDÁKOVÁ (redaktor): *Zborník Vedeckych Prac.* Nitra, 2001, pp. 264-273.
4. **JÁTÉKOS E.** 2001: *Az utazási döntések és a magyar turisták utazási szokásai – egy kérdőíves felmérés eredménye.* – In. P. BIELIK – M. DVOŘAK (redaktor): *Medzinárodné vedecké dni 2001.* Ekonomické a manažérske aspekty trvalo udtzatewného rozvoja poľnohospodárstva. Nitra, 2001, pp. 209-216.

1.2. Konferencia kiadványokban megjelent publikációk

5. **JÁTÉKOS E.** 2010: *The regional distribution of tourism in member states of the former Yugoslavia and Greece.* – In. Babes-Bolyai Tudományegyetem Földrajzi Kar Gyegyószentmiklósi Kihelyezett Egyetemi Tagozat - *A turizmus szerepe a területi fejlesztésben - III.* Nemzetközi Konferencia kötete, 2010, pp. 172-185.
6. **JÁTÉKOS E.** 2010: *Természeti vonzerők és kulturális örökség Macedóniában.* – In. XVI. Ifjúsági Tudományos Fórum. Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2010, 6 p.
7. **JÁTÉKOS E.** 2010: *Horvátország természeti és kulturális adottságai.* – In. XVI. Ifjúsági Tudományos Fórum. Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2010, 7 p.
8. **JÁTÉKOS E.** 2010: *Effects of the Southern Slav crisis the former Yugoslavia's tourism.* – In. XII. Nemzetközi Tudományos Napok -

Fenntartható versenyképesség válság idején -, Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös, 2010, CD-kiadvány, 12 p.

9. **JÁTÉKOS E.** 2010: *Effects of the Southern Slav crisis the former Yugoslavia's economy.* – In. XII. Nemzetközi Tudományos Napok - Fenntartható versenyképesség válság idején -, Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös, CD-kiadvány, 2010, 12 p.
10. **JÁTÉKOS E.** 2009: *Természeti és kulturális adottságok Szlovéniában.* – In. XV. Ifjúsági Tudományos Fórum. Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2009, 9 p.
11. **JÁTÉKOS E.** 2009: *A Balkán-félsziget országainak és Szlovénia természeti adottságainak turisztikai hasznosítása.* – In. Erdei Ferenc Tudományos Konferencia kötete, 2009, pp. 880-884.
12. **JÁTÉKOS E.** 2009: *A magyar turisták utazási szokásai.* – In. Erdei Ferenc Tudományos Konferencia kötete, 2009, pp. 875-879.
13. **JÁTÉKOS E.** 2008: *Szerbia és Macedónia turizmusának helyzete a XXI. század elején.* – In. XIV. Ifjúsági Tudományos Fórum. Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2008, 9 p.
14. **JÁTÉKOS E.** 2007: *Jugoszlávia turizmusa az 1980-as években.* – In. XIII. Ifjúsági Tudományos Fórum. Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2007, 7 p.
15. **JÁTÉKOS E.** 2007: *A turizmus jelentősége az 1990-es években Szlovénia gazdasági életében.* – In. XIII. Ifjúsági Tudományos Fórum. Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2007, 9 p.
16. **JÁTÉKOS E.** 2006: *A turizmus szerepe Horvátország gazdasági életében az 1990-es években.* – In. XII. Ifjúsági Tudományos Fórum. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2006, 10 p.
17. **JÁTÉKOS E.** 2005: *A turizmus helyzete Montenegróban.* – In. XI. Ifjúsági Tudományos Fórum. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2005, 10 p.
18. **JÁTÉKOS E.** 2005: *Turizmus Bosznia-Hercegovinában.* – In. XI. Ifjúsági Tudományos Fórum. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2005, 7 p.

19. **JÁTÉKOS E.** 2005: *Az utazási irodák tevékenységét befolyásoló tényezők (ahogyan a turisztikai szakemberek látták) – A koszovói válság hatása.* – In. XI. Ifjúsági Tudományos Fórum. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2005, 4 p.
20. **JÁTÉKOS E.** 2002: *Montenegró turizmusfejlesztési lehetőségei.* – In. VIII. Ifjúsági Tudományos Fórum. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2002, 5 p.

2. Egyéb publikációk

2.1. Közlemények, tanulmányok, könyvrészek, stb.

1. SZABÓ, L.– **JÁTÉKOS E.** – VILLÁNYI L.: 2008.: *The status of tourism in Hungary and the Czech Republic.* – In. Szent István Egyetem, Gödöllő, 2008, pp. 105-117.
2. **JÁTÉKOS E.** – DERESKEY A. 2008: *Az Észak-Magyarország Régió szolgáltatói kérdőívének feldolgozása.* – In. DÁVID L. (szerk.): Regionális Fejlesztés Operatív Program – A turizmus makrogazdasági szerepe az Észak-Magyarország Régióban, II. kötet. Gyöngyös, 2008, pp. 10-30.
3. **JÁTÉKOS E.** - DERESKEY A. 2008: *Az utazási irodák és utazási ügynökségek helyzete az Észak-magyarországi Régióban.* – In. Dávid L. (szerk.): Regionális Fejlesztés Operatív Program – A turizmus makrogazdasági szerepe az Észak-Magyarország Régióban, II. kötet, Gyöngyös, 2008, pp. 101-145.
4. DÁVID L. – BUJDOSÓ Z. – **JÁTÉKOS E.** 2007: *A helyi idegenforgalmi adóbevételek szerepe az Észak-magyarországi Régióban.* – In. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, 2007/1, IV. évfolyam, 1. szám, pp. 55-69.
5. **JÁTÉKOS E.** 2007: *Történeti kertek Észak-Magyarországon és a turizmus.* – In. Gazdálkodás, LI Évfolyam, 20. számú különkiadás, pp. 167-175.
6. **JÁTÉKOS E.** 2006: *A magyarországi turizmus helyzete és fejlesztésének lehetőségei a XX. század végén.* – In. Szakmai füzetek 16, Budapesti Gazdasági Főiskola Kereskedelmi Főiskolai Kar, Budapest, 2006, pp. 140-146.
7. **JÁTÉKOS E.** 2002: *Idegenforgalmi földrajz – távoktatási jegyzet.* Szent István Egyetem Gyöngyösi Főiskolai Kar, Gyöngyös, 2002, 189 p.
8. **JÁTÉKOS E.** 2002: *Idegenforgalmi marketing – távoktatási jegyzet.* Szent István Egyetem Gyöngyösi Főiskolai Kar, Gyöngyös, 2002, 157 p.

2.2. Konferencia kiadványokban megjelent publikációk

9. **JÁTÉKOS E.** 2011: *Albánia turisztikai értékei.* – In. XVII. Ifjúsági Tudományos Fórum. Pannon Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2011, 6 p.
10. **JÁTÉKOS E.** 2008: *Az idegenforgalmi adottságok szerepe a fogadóterületek versenyképességében.* – In. XI. Nemzetközi Agrárökonómiai Tudományos Napok. Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös, CD-kiadvány, 2008, 12 p.
11. **JÁTÉKOS E.** 2008: *A magyar barokk útja.* – In. Tavaszi Szél konferencia-kiadvány. Károlyi Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2008, pp. 671-678.
12. **JÁTÉKOS E.** 2007: *Történeti kertek és kastélykertek Észak-Magyarországon – Egy tematikus út kidolgozása.* – In. Tavaszi Szél konferencia-kiadvány. Társadalomtudományok. 2007, pp. 285-295.
13. **JÁTÉKOS E.** 2007: *Ipartörténet és technikai fejlődés - A Magyar Vasúttörténeti Park.* – In. Tradíció és Innováció Nemzetközi Konferencia kötet. Szent István Egyetem Gazdaság-és Társadalomtudományi Kar, Gödöllő, CD-kiadvány, 2007, 6 p.
14. SZABÓ L. – **JÁTÉKOS E.** 2006: *A turizmus fejlesztésének lehetőségei a Magyar és a Cseh Köztársaság között.* – In. III. Nemzetközi Konferencia - Within the European Union, Nyugat-Magyarországi Egyetem Mezőgazdaság-és Élelmiszertudományi Kar, Mosonmagyaróvár, CD-kiadvány, 2006, 15 p.
15. **JÁTÉKOS E.** – NÉMETH Á. – NÉMETH A. 2006: *A természeti erőforrások szerepe az Észak - Magyarországi Régió turizmusában.* – In. MAGDA S. - DINYA L. (szerk.) X. Nemzetközi Agrárökonómiai Tudományos Napok. Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös, CD-kiadvány, 2006, 9 p.
16. HAJDÚ M. R. - **JÁTÉKOS E.** - SZABÓ L. 2006: *A Budapest-Közép-Dunavidéki Régió kastélyturizmusa Gödöllő és környéke.* – In. MAGDA S. - DINYA L. (szerk.) X. Nemzetközi Agrárökonómiai Tudományos Napok. Károly Róbert Főiskola, Gyöngyös, CD-kiadvány, 2006, 5 p.
17. **JÁTÉKOS E.** 2006: *A kertturizmus helyzete Európában.* – In. XLVIII. Georgikon Napok, Agrárgazdaság, vidék, régiók – multifunkcionális feladatok és lehetőségek. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2006, 5 p.

18. **JÁTÉKOS E.** 2006: *A kertturizmus lehetőségei Magyarországon.* – In. XLVIII. Georgikon Napok, Agrárgazdaság, vidék, régiók – multifunkcionális feladatok és lehetőségek. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, CD-kiadvány, 2006, 6 p.
19. SZABÓ L.- **JÁTÉKOS E.** 2005: *Mezőgazdaság és turizmus kapcsolata - egy környezetkímélő szálloda és biofarm bemutatása.* – In. XLII. Georgikon Napok és 15. ÖGA találkozó, Közép-Európa mezőgazdasága – lehetőségek és kockázatok. Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar, Keszthely, 2005, CD-kiadvány, 3 p.